

УСНІ СВІДЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТИНСТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР У ДЕПОРТАЦІЇ

Хоча депортація кримськотатарського народу досі є недостатньо дослідженою ані українськими, ані іноземними істориками цариною, тим не менш варто зазначити, що окремі її етапи та аспекти взагалі є білими плямами. Наприклад, проміжок часу між саме депортацією, примусовим переселенням до Середньої Азії та становленням кримськотатарського правозахисного руху, що пізніше отримав назву “рух за повернення” не досліджувався зовсім. На превеликий жаль, ми не маємо історичних розвідок, які висвітлювали б повсякденні практики та побут кримських татар у депортації. Виходячи з розуміння цього й було обрано відповідну тему для дослідження, а саме такий її аспект, як дитинство кримських татар у депортації у 50-х – 60-х рр. ХХ ст.

Власне, депортація кримських татар розпочалася 18 травня 1944 р. Офіційним приводом для цього був “колабораціонізм з німецькими та румунськими військами під час окупації Кримського півострова”. Незважаючи на те, що з окупаційною владою співпрацювала меншість кримських татар, радянський репресивний апарат було використано для виселення усього народу, включно із жінками, дітьми та людьми похилого віку. Кінцевими пунктами призначення були: Узбекистан, Урал та Європейська частина СРСР (Костромська, Горьківська, Московська області та Марійська АСРР). Загальна кількість депортованих становила 180 014 людей¹.

Відсутність житлових умов, брак харчування, непристосованість до нових кліматичних умов та поширення хвороб, стали причиною важких демографічних наслідків протягом перших років вигнання. Народжуваність перевищила смертність лише у 1948 р.² Чоловіки, що на момент депортації перебували на фронті, були відправлені до трудармії після завершення бойових дій. Вони отримали змогу відшукати свої сім’ї лише у 1948–1953 рр.

Місця розселення кримських татар отримали назву “спецпоселення” за аналогією із віддаленими районами виселення репресованих та розкулачених у 1930-х рр. Режим спецпоселення керувався спецкомендатурою. За наказом Президії Верховної Ради СРСР від 1948 р., полишати такі поселення суворо заборонялося.

¹ П. Полян, *Не по своей воле: история и география принудительных миграций в СССР*, Москва 2001, 126 с.

² В. Земсков, *Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР)*, Социологические исследования 11 (1990) 12 с.

Режим спецпоселень пом'якшився 1954 р. та був скасований 1956 р. Кримські татари отримали можливість вільно переміщуватися по території СРСР, звичайно ж окрім Кримського півострова. Так само з кримських татар не було знято звинувачення у зраді. Згодом було виборено право на повернення до Криму. Але, як виявилось, дозвіл на повернення був маніпулятивною політикою і не дозволяв реальне проживання на території півострова.

Саме таким було історичне тло дитинства наших респондентів. Як вже було зазначено, наприкінці 40-х – на початку 50-х до сімей почали повертатися чоловіки, звичайно ж, якщо вони залишилися в живих та мали змогу відшукати своїх рідних. Саме цим, поверненням чоловіків, пояснюється те, що у 1948-му р. народжуваність перевищила смертність. Ми чудово розуміємо, що таке чоловік у сім'ї в таких умовах. Побут почав покращуватися, люди вибиралися з землянок у бараки та навіть розпочинали будівництво власних будинків. Прогодуватися стало легше, хоча багато в чому треба було й надалі собі відмовляти. Діти, чиє дитинство припало на 50-ті рр. не знали що таке солодоші та іграшки.

Натомість 1960-ті рр. відзначилися неабияким покращенням умов життя. Кримські татари полишають сільську місцевість та переїжджають до міст, отримують доступ до благ. Діти 60-х не знають, що таке голод і мають чудові іграшки.

Оце історичне тло вельми важливе, аби розуміти, якими саме будуть спогади.

Деякі зауваг з приводу використаних у дослідженні джерел. Респонденти для інтерв'ювання обиралися за двома критеріями. По-перше, за роком народження, тобто так, аби їх дитинство припадало на 1950-ті (7 респондентів) та 1960-ті роки (6 респондентів). Таким чином ми мали справу із тими респондентами, які не були свідками депортації і могли дізнатися про неї лише від батьків, сусідів чи то вчителів у школі. У нашому дослідженні ми працюємо зі спогадами тих кримських татар, які вже народилися в депортації, тобто не були свідками самого виселення, спогадами так званого *Second Generation* або *Postgeneration*.

Другий критерій – місце перебування в депортації. Нами був обраний Узбекистан з тієї причини, що саме туди була депортована основна кількість кримських татар. Загалом було опитано 18 респондентів. Такі критерії, як освіта та сфера діяльності, не застосовувалися, респонденти обирались випадковим чином, у місцях компактного проживання кримських татар, що аж ніяк не впливає на перебіг інтерв'ю. Додатково були опитані респонденти 1937 та 1968 рр. народження для простеження динаміки змін.

Питальник для інтерв'ювання складається з 28 питань, що формують тематичні блоки. Але такі питання не йдуть один за одним, більше того, повторюються у різних формулюваннях. Відповіді на одні й ті самі питання можуть різнитися докорінно. Наприклад, відповідь на питання “Чи знали ви у дитинстві, що ваш народ є депортованим”, що стоїть на початку питальника, зазвичай були ствердними, респонденти вживали сталих формулювань на кшталт “Так, ми кримські татари пізнавали про це із молоком матері”. Тим не менш, на дублююче питання “В якому віці ви дізналися, вперше почули про депортацію” ми мали змогу отримати інші відповіді: у середній школі, підлітком, у технікумі.

Джемілева Ленура пов'язує свої перші отримані знання про депортацію із тим, що їх називали зрадниками в молодшій школі. Вона вважає, що саме тоді зрозуміла, що вони живуть не на своїй Батьківщині.

Абдураманова Шефіка так само згадує, що усвідомлення того, що вони депортовані, було пов'язано зі звинуваченнями у зраді. Але вона зазначає, що батьки її оберігали від цих знань, але повсякчас чула “К'ирим, К'ирим”. Каже, що “це було як земля обітована”. Але додає, що дізналась про це, все ж таки, “у свідомому віці”.

Кадирова Надіє згадує, що вона не чула про це до 10 років:

Що цікаво, нам навіть мама про це не казала. А потім, коли я поїхала до дідуся, він жив в 30 км від того місця, де жили ми, там завжди збиралися літні люди і вони про щось говорили, але я як дитина ніколи не прислухалася. А потім, мені було 10 років, почали приходити, збирали гроші ті лідери, що в Москві пробивали це все, по татарській лінії... І вони збирали гроші, хто скільки міг, аби їм доїхати і жити там. Потім я у мами спитали: “А в чому справа?” і мама мені розказала, що була депортація 1944 р., що ми вислані.

У той самий момент, Амстшаєва Ревзіє впевнена, що їм ніхто, ніколи такого не казав. Маметова Ава-Шерфе згадує, що почала дізнаватися про історію свого народу вже в училищі. Халілова Лілія не впевнена, але їй здається, що це знання прийшло до неї в молодших класах.

Такий метод проведення інтерв'ю дозволив нам розширити масштаб аналізу. Адже тепер ми маємо справу не лише зі спогадами як життєвими фактами, але й із механізмами роботи пам'яті, *Memory in Action*.

Індивідуально пам'ять не є ізольованою. Людині властиво з часом не відрізняти власних спогадів від впливів ззовні. Це створює додаткові труднощі для дослідника, адже він має справу з наративом, який має більше, ніж одного автора. Показником майстерності саме і є вміння відокремлювати індивідуальні спогади від отриманих згодом. Усні джерела

передають не те, що людина зробила, а те, що хотіла зробити, що вона зараз думає про те, що робила колись.

Питання відповідальності дослідника в усній історії стоїть особливо гостро. Слід не забувати, що інтерв'ю є діалогом, а не монологом, сформульовані дослідником питання здатні не лише викликати спогади, а і витворювати їх.

Тут доцільно згадати про дитячу пам'ять як соціокультурний феномен. Маріана Галестад стверджує, що дитинство може бути соціально сконструйованим, більше того – уявленим:

Дитячі спогади забарвлені пізнішим досвідом і теперішніми хвилюваннями автора, що робить наратив нестабільним. У залежності від життя кожної людини, дитячі спогади переінтерпретовуються та перетворюються. В світлі нового досвіду окремі епізоди чи навіть періоди можуть змінитися докорінно³.

Насправді це є очевидним, що дитячі спогади підлягають перегляду та переосмисленню – свідомому чи несвідомому – більше, ніж спогади з інших етапів життя. Вони знову і знову проговорюються в сімейних історіях, отримують роз'яснення з точки зору дорослої поведінки та трансформуються під впливом отриманих знань.

Підсумовуючи, вважаємо за потрібне зазначити, що дитинство кримських татар у 1950-х – 1960-х рр. припало на своєрідний вакуум: свідками депортації вони вже не були, а відчутти на собі єдине прагнення народу до повернення на Батьківщину ще не встигли. Це були покоління, яких батьки дбайливо вберігали від травми, а знання про депортацію просочувалося з випадкових розмов дорослих чи звинувачень у зраді на вулиці. Поодинокі розповіді обмежувалися згадками про красу кримської природи. Хоча, слід зазначити, одиниці серед батьків притримувалися повного замовчування.

Усні свідчення є вельми важливими для дослідників виселення та перебування кримськотатарського народу у депортації. На превеликий жаль ми не маємо повного розмаїття письмових джерел. Его-документи не створювалися, або вилучилися, а до архівів у Росії отримати доступ або складно, або неможливо. Шкода, що ця тематика набуває популярності лише зараз, після трагічних подій березня 2014 року у Криму. Але не усе втрачено і у науковий обіг мають вводитися нові якісні дослідження. Робота із усними джерелами потребує від дослідника неабиякої майстерності, вправності у розпізнаванні нашарувань у спогадах.

---

³ В. Земсков, *Op. cit.*